VYŠEHRAD

Karel Schwarzenberg

HERALDIKA

Karel Schwarzenberg

HERALDIKA

Heraldika čili přehled její theorie
se zřetelem k Čechám
na vývojovém základě
sepsal, kresbami objasnil
a starými vyobrazeními doložil
Karel Schwarzenberg

VYŠEHRAD

Na předsádkách:
Erby nejvyšších českých zemských úředníků
Vyobrazení z rukopisu *Tabulas insignia picta*
Polovina 18. století
Knihovna Národního muzea v Praze

Copyright © Karel Schwarzenberg, dědicové 2007

ISBN 978-80-7021-827-3

Předmluva 11

I. ÚVOD DO THEORIE
1. Podstata heraldiky 15
2. Původ heraldiky 18
3. Vývoj heraldiky 26
4. Zásady heraldiky 34

II. PRÁVO NA ZNAK
1. Udělení práva 39
2. Nabytí práva 42
3. Zánik práva 45

III. ŠTÍT A JEHO OBSAH
1. Štít 47
2. Dělení štítu 51
3. Heroltská znamení 54
4. Kříže 58
5. Obecná znamení 61

IV. HELM A JEHO VÝSTROJ
1. Helm 76
2. Koruna a točenice 78
3. Klenot 79
4. Přikryvadla 83

V. HONOSNÉ KUSY

1. Řádové dekorace 86
2. Hodnostní odznaky 88
3. Koruny, čepice a klobouky 90
4. Štítonoši 99
5. Heslo a pokřik 103
6. Plášť a majestát 105

VI. PRAVIDLA PRO PŘIPOJENÍ ZNAKŮ

1. Znak hodnostní a řádový 108
2. Znak alianční 110

VII. PRAVIDLA HERALDICKÉHO VKUSU

1. Znaky šlechticů 115
2. Znaky státní 126
3. Znaky duchovenstva 134
4. Znaky měst 137
5. Znaky měšťanů 143
6. Znaky dětí nemanželských a morganatických 147

VIII. RYTÍŘSKÉ ŘÁDY

1. Vývoj řádů 152
2. Odznak 162
3. Řetěz 167
4. Stuha 169
5. Náprsní dekorace 174
6. Kroj 178

IX. PŘÍSLUŠENSTVÍ HERALDIKY

1. Herolti 182
2. Prapory 184
3. Odznaky 198

DŮLEŽITĚJŠÍ PRAMENY HERALDIKY

Staré rukopisy 207
Tisky 208

Seznam vyobrazení v textu 210
Ediční poznámka 215

Předkládám laskavému čtenáři tento přehled s dvojnásobnými rozpaky. K obyčejné pochybnosti pisatele o vlastní práci přistupuje zajisté nejistota, vzbudí-li sám předmět dosti zájmu. Předmět, přiznávám, zdá se odlehlý a lhostejný. A přece největší básníci různých národů se zajímali o heraldiku: Dante a Shakespeare jí dopřáli místa ve svých spisech, a Goethe dokonce sám vytvořil erbovní kresby. Není tedy patrně předmět zájmu nehoden. A že přistupuji k jeho zpracování, také není bez důvodů. Jsou sice mnohé a znamenité spisy, podle nichž také konečně je tento sestaven, avšak českému čtenáři jsou nepřístupné. Ve vlastním jazyku máme jen tři význačnější heraldiky: Královu, Kolářovu, Sedláčkem vydanou, a Štormovu. Než obě první již poněkud zastaraly, také nejsou přístupné každému: obě, zejména nedocenitelná v tom ohledu Kolářova, většinu svého obsahu věnují popisu českomoravských erbů, všechny konečně zdají se nám ve své theorii nedosti přehlednými, názornými a dějinám přiměřenými.

Důvod pro tuto knihu

Naší práci pak obsah udává název. Je to pouhý přehled, který nepodává všechny případy a možnosti, ba dokonce, pokud se týká cizích zemí, ani všech pravidelných zjevů: nebyl by přes pečlivě volené obrázky zdaleka dostatečnou průpravou kreslířskou. Především u znakových figur (III. hlava) skutečnost, že v každé zemi, ba v každém kraji bývají jiné obvyklými a význačně utvořenými, předem vyloučila úplnost. Je to jen theorie. Ačkoli jsme totiž nakreslili a popsali na způsob příkladů mnoho erbů, zejména též pro Čechy zajímavých, nemá tento spis být žádným nalezištěm skutečných erbů, žádnou příruč-

obsah knihy

kou praktického heraldika. Toho odkazujeme na příslušnou literaturu. Zde podáváme pouze pravidla, podle nichž znaky vznikaly a podle nichž tedy sluší je posuzovat a kreslit. A tu jsme se chtěli vyvarovati způsobu dogmatického, pravidla jen vedle sebe řadícího, který pokládáme i dějepisně i učebně za pochybený, naopak jsme se snažili přidržet nauky vývojové, podle níž doufáme zákony heraldiky správněji a jasněji vysvětliti.

rozsah látky

Ačkoli pak jsme nechtěli opominout ani ostatní národy, u nichž se evropská heraldika hlavně vyvinula, přece jsme předně přihlíželi k Čechám. Právě proto bude se snad zdát, že pomíjíme poněkud heraldiku německou. České erbovnictví s německým totiž úzce souvisí (neboť rytířské obyčeje k nám přišly Německem), všechna pravidla, v Čechách platná, mají tedy význam i v Němcích. Na výjimky upozorníme; proto tedy, podávajíce českou heraldiku, nepotřebujeme se o německé šířiti. Naše neznalost je toho příčinou, že nepojednáme o erbovnictví hispanského poloostrova, ani o polském. Polské ostatně je tou měrou odlišné od ostatního, že je uměním zvláštním a k jiné heraldice lhostejným. Podobně jsme schválně pominuli heraldiku napoleonskou. Tato je sice důležitým dokladem toho, jaký význam velký muž „hrdinské vědě“ dával, ale je výtvorem – jako celé jeho císařství – revolučním. Nezapadá do vývojových a formálních zákonů starého erbovnictví, aniž založila trvalou soustavu; konečně zájemci je snadno poučiti se o ní v knihách.

dějinné stanovisko

Zato jinak jsme brali své příklady ze všech dob a nemohli jsme činit rozdílu mezi erby ještě používanými a těmi, které osud lidských věcí již zařadil do minulosti. Heraldika je mimo jiné též pomocnicí dějepisu: proto erb rodu kvetoucího a odumřelého, státu mocného a rozkotaného, prapor vítězný a vymizelý, znamení řádu živého a zrušeného, vše má pro ni stejný význam. Ba poněvadž rozkvět živé heraldiky spadá do věků dávno minulých, bude nám pro mnohé příklady sáhnouti raději po vzorech starších.

Než jinak bytí heraldiky není přerušeno: jestli jí přidávaly postupně nové živly věky zašlé, ještě jí přidají i časy příští, a co bude nového v duchu rozumného vývoje ze starých zásad, to se i udrží. A tak hrdinská věda trvá dále, majíc mnoho čestných vzpomínek, ale jedno nejhlavnější znamení – kterým též tuto knihu chceme zakončit.

1. PODSTATA HERALDIKY

Heraldika je nauka o znacích: totiž o učení o nich a jejich dějinách, a umění je tvořiti. Proto je heraldika zároveň věda i umění, nebo – skromněji řečeno – stojí na pomezí historických věd a výtvarných umění; dobrý heraldik je však zároveň učencem a malířem.

Nauka o znaku

Co je to znak? *Znak je trvalé štítové znamení, určité kresby a určitých zbarvení,* a vše, co k němu může patřit. Toto vymezení určuje obor *evropské* heraldiky, a proto je třeba, abychom jeho výrazy blíže osvětlili. Mluvíme o znaku, jaký známe ze vzdělanosti západní, to jest latinského obřadu: nikoli o zjevech podobných, které známe ze vzdělanosti staroegyptské, antické, staroperské a indické, japonské, mongolské, ze života indiánů a jiných kmenů. Znak je štítové znamení. Ačkoli poznáme, že vznik našich znaků nebyl upoután jenom na štít, ačkoli mohu znak vypodobnit na čemkoli, aniž přestal být znakem, přece znakem v našem, evropsko – středověkém smyslu zvu jenom znamení určené pro štít a pravidelně na štítu znázorňované. Ale toto znamení musí být trvalé, ono musí být svému majiteli – jednotlivci, rodu nebo právnické osobě – přiděleno definitivně. Ne tak, že by se znak nemohl měnit vůbec, ale že se nemá a nemůže měnit pouhou libovůlí svého majitele a kdykoli, nýbrž jen z určitých důvodů a způsobem pro tyto příležitosti heraldikou vytvořeným. Pokud ve starší době libovůle majitelů znaky bez důležité příčiny, tedy z pouhé honosnosti, měnila, dělo se tak jen v podrobnostech a ponenáhlu. Toto

evropský znak je štítové znamení

trvalé

určité kresby

znamení musí být určité kresbou! Ne že by kreslíř musil napodobit vzor kresby staré, neboť možno kreslit i podle slovního popisu, nýbrž že obsah tohoto slovního údaje musí být stálý. Tedy: je-li popis čili *blason* znaku „půl koně“, mohu kreslit koně tlustého nebo hubeného s dlouhou nebo krátkou hřívou, ale nesmím nakreslit půl býka nebo koně celého. Toto znamení musí být určité zbarvením. Nejen totiž samo znamení musí mít udané zbarvení, třebas půl „bílého koně“, nýbrž i zbarvení štítu musí být udáno, třeba „červený štít“. Zase ovšem nejde o napodobení barvy vzoru, nýbrž o dodržení blasonu zbarvení, o čemž ještě uslyšíme. Není-li dodržen některý bod podaného námi vymezení, nejde o znak. Příklad: Námi popsaný je *znak* města Pardubic. Vidíme-li tohoto koně místo na štítu na červené korouhvi, je to pořád týž znak, poněvadž víme, že její pole nahrazuje pole štítu. Ale je-li kůň bez červeného pole, je to odznak téhož města. Je-li pak půl koně zlatého v modrém poli, je to znak Malovců, sice znaku pardubickému podobný a vskutku také dějinně od něho odvozený, ale jiný znak.

má tedy určitý blason

určitých zbarvení

všecko jiné je odznak

Tedy základem a podstatou znaku, tím, bez čeho znak nemůže být, je štít se svým znamením. Ale znak *může* obsahovat také jiné součásti. Tak plný malovecký znak obsahuje také helmu, nesoucí zlatého půlkoně a modrozlatá přikryvadla. Jakkoli ale helma s klenotem čili *vrchní znak* je důležitou a význačnou částí znaku, takže někdy může sám znak zastupovat, přece jen nemůže existovat beze znaku, k němuž patří. Tím méně pak mají samy o sobě povahu znaku ostatní předměty, tedy *honosné kusy*, které mohou ve spojení se štítem znak tvořit. Naopak, i když vrchní znak a honosné kusy k nějakému znaku právem patří, čili tento znak úplný se štítem tvoří, přece i v tomto případě samotný štít se svými znameními je a slove *znakem*. První a základní dovedností toho, jenž se heraldice učí, je umění na spatřeném znaku rozeznat, co patří do slovního popisu, blasonu, čili do podstaty jeho, a co jsou kresebné

znak musí obsahovat štít

může obsahovat vrchní znak

a honosné kusy

základem heraldiky blason

detaily, závislé na slohu a libovůli umělce, na základě této dovednosti se naučíte spatřený znak blasonovat a naopak blasonovaný beze vzoru nakreslit.

co jsou heraldická pravidla

Se smíšeným rázem heraldiky jako umění a vědy souvisí pak, že toto učení jednak je normativní, jednak popisné. Učíme se totiž pravidlům, podle nichž je nutno znaky tvořit, znázorňovat a posuzovat, než tato pravidla nebyla vytvořena vůlí jednotlivého zákonodárce, nýbrž životem. Musíme je tudíž odpozorovat na starých vzorech, na vzorech z dob živé heraldiky, což je heraldika užívaná v bitvách a turnajích. Neboť heraldika byla vytvořena nebo přejata a přizpůsobena sice se zřením na symboliku, jak o tom promluvíme, ale za praktickým účelem a nikoli snad úmyslně a soustavně, čehož důkazem je to, že žádný pramen o nějakém *zavedení* znaků *neví.* Znaky jsou naopak dílem samočinného vývoje. Teprve později, když tento nový prvek nabyl určitého, a to důležitého místa ve společenském životě, tvořili patrně rytíři a jejich příslušní služebníci, *herolti,* pravidla pro „hrdinskou vědu“. I ta se však podle zemí různila, jednak časem vyvíjela, takže sestaviti heraldiku dogmatickou, odtažitou, je postup sice častý, ale nesprávný. Neboť pravidel heraldických a jejich upotřebení nelze poznat a pochopit bez přehledu po vývoji znaků a jeho pohnutkách. Totéž je pravda o praktickém, to jest malířském nebo sochařském a ryteckém užití heraldických znalostí. Pokusíme se sice v této knize podati pokud jen možno názorný a povšechný přehled erbovnictví, jeho zásad a vzniku jejich, nepopíráme zároveň, že dnešní pracovník může a někdy má na těchto zásadách pracovat samostatně, to jest s ohledem na dnešní stavební a dekorativní sloh, proto přece jen zůstává znalost a řekl bych styk se starými památkami první a nezbytnou podmínkou spolehlivé, to jest chápavé heraldické tvorby. Umělec, který kreslí erb „aus der Tiefe seines Gemüts“ (jako známého velblouda), totiž z pouhého ideového studia a odtažitého vkusu, ale bez názorové znalosti skutečných památek

odpozorovaná na živé heraldice

ustálená od heroltů

učíme se na starých památkách

živého erbovnictví, takový umělec může jednou, dvakrát a desetkrát podat zdařilý výkon, ale nikdy nevíte, kdy vás postraší zrůdou, heraldický rozum bijící v tvář. A tak nelze vstupní stať tohoto spisu zakončit lépe nežli ujištěním, že heraldik, činící si nárok na praktické tvoření, nemůže nikdy příliš proniknout vzhledem starých vzorů: že svou paměť nikdy nemůže dostatečně jimi naplnit. Heraldika konečně je věc spjatá svým vznikem s jedním dějinným obdobím a proto její milovníci musejí dbát především na staré vzory.

2. PŮVOD HERALDIKY

Znaky vznikly mezi první a druhou kruciátou

Původ znaků je otázkou, která heraldiky zajímala odedávna. Abychom ji mohli poněkud vhodně řešit, musíme pomyslit na dobu, kdy se znaky objevují. Terminus a quo je konec XI. století, neboť čaloun z Bayeux na štítech má sice náměty ze znaků známé, zvláště draky (2.), ale je dokázáno, že skutečných dědičných znaků neobsahuje. Terminus ad quem je polovina XII. století, kdy už zprávy o znacích máme. Tedy se znaky objevily za prvních křížových výprav. To není nic nového, to bylo vždycky známo. Avšak původ znaků od křižáků byl zpravidla líčen s tolika nespolehlivými a nemožnými údaji, že konečně novější dějepisci si tu nevěděli rady. Ačkoli pak víme nebo se můžeme domyslit, které úvahy účelnosti mohly vést křižáky, příslušníky poměrně ohromných vojsk těžkooděnců, aby sestavili poznávací odznaky, přece jen jednak je jasno, že podobné úvahy mohly být i dřív i později, jednak zase je známo, že významné a složité zjevy, jako je heraldika, se nerodí z ničeho, nýbrž pravidlem navazují na starší nějaký prvek. Máme-li tedy pochopit, odkud se znaky berou, musíme uvážit jednak jejich obsah, jednak svět, z něhož tento obsah může pocházet.

vysvětlení

technika štítů

Do jisté míry obsah znaků, čili štítová znamení, vysvětlují se technikou štítové výzdoby. Ta, jak nám dosvědčují obrazy,

památky i líčení, byla rozličná. Když už heraldika zde byla, znaky byly ovšem prováděny uměle z tlačené kůže nebo dílem zlatnickým – ale to je pozdější vývoj (byť poměrně časný: XIII. století). Původně štít byl buď kován, nebo malován, nebo potažen látkou, nebo koží. Ale nejde jen o štít samotný. Svými znameními zdobili rytíři také své bojové oděvy, své prapory a dokonce přikrývky koní. Tu ovšem přicházely v úvahu toliko látky: sešívané, vyšívané, tkané.

ozdobné látky

Látky té doby, rozumí se, byly zdobeny obecnou ornamentikou románského slohu: a tato ornamentika a symbolika se vyvíjela pod stálým vlivem východu. Tento vliv pak byl tvořen zejména vzácnými tkaninami, které do západní Evropy z východu docházely. Rytíři na křížových výpravách si tyto tkaniny opatřovali přímo na místě a bezpochyby se jimi na tažení zdobili. Oni se totiž na východě seznamovali s vyšší vzdělaností: jednak vůbec, zejména však ve světě vojenském čili rytířském. V Malé Asii, kde právě se boje střídaly, žilo byzantské rytířstvo, jak směle smíme nazvat třídu ozbrojených zemanů; a v předešlých stoletích na tomtéž území bojovali Byzanťané proti Peršanům. Avšak říše Sasánovců měla také své rytířstvo, jízdné těžkooděnce, a což nás musí zajímat – tito perští rytíři měli znaky.

východní tkaniny

perské rytířstvo

Firdúsi nám v nesmrtelné „Knize králů“ líčí korouhve perských bohatýrů, a tak se dovídáme, že na nich byla tato znamení: *lev, tygr, levhart, vlk, kanec, zubr, slon, osel, orlice, drak, slunce, měsíc.* S výjimkou osla, kterého na Západě znají jen krotkého, všechna tato znamení ve své heraldice vídáme. Nebyla ostatně bez symbolického významu, který je právě důvodem jejich rozšíření. Tak orlice, jak i z Xenofonta známe, byla královským polním znamením, a to proto, poněvadž zosobňovala porážku nepřátel (verethragna) – výron božství. Podobného ducha vítězství zosobňoval drak, a také kanec byl takovým posvátným znamením. Než tato znamení měla i starší minulost. V Babylonii totiž, odkud Peršané svou výtvarnou vzdělanost brali, byla také už tato posvátná znamení bohů: lev, drak, býk (kerúb),

znaky u Firdúsiho

náměty babylonské

symboly sasánovské

orlice, gryf, had, ryba, slunce, měsíc, strom života; ta tedy přešla do symboliky iránské. Jinak vídáme v perském umění doby sasánovské, která s restauračním zápalem obnovovala náměty a zejména ovšem královské symboly staré říše – obraz samého krále jakožto bojovníka či lovce na koni – berana, zosobnění nebeského ohně (hvarna), živlu vítězství a království, který krále neviditelně provází a při změně režimu přechází k novému pánovi – křídlatého koně – husu – (obojí také královská zvířata, zdobená někdy diadémy) – kohouta (v mnoha mythologiích odznak slunečního božstva) – kozorožce (pána iránských hor) – psa (posvátné zvíře Zarathuštrových ctitelů) – a hrad, nebeský či královský. Z Persie se tato znamení rozcházela na všechny strany. Dospěla na východ, kde se obohacovala novými náměty a významy – na sever ke kočovníkům, kteří tyto náměty zpracovávali ornamentálním slohem – a přes ně ke Germánům a Keltům, kteří takřka všechny tyto náměty pojali do svého bájesloví.

rozšířeny po Asii a Evropě

ve Středomoří antickém

Středomoří antické, pravda, mnoho z nich už znalo dávno. Orel Diův, drak Apollona Pythického, mykenský lev budiž uveden za příklad. Ale zesílení východního vlivu, které nastalo římským dobytím Malé Asie, Syrie, Armenie a pak dlouhými válkami proti Parthům a Sasánovcům, rozšířilo po Říši, po Středomoří, nábožnost Semitů a iránských Arijců, zejména pak také její symboliku. Vidíme na příklad, kterak gnostičtí ofité přidělovali zvířecí podoby sedmi archandělům: Michalu – lva, Urielu – býka, Rafaelu – draka, Gabrielu – orla, dalším medvěda, psa a osla, samé nám známé podoby. Také jiné náměty heraldiky, které mají své předchůdce ve tkaninách, znamenají něco ve východní posvátné symbolice: páv a jeho odvozenina ohnivák, znamení nesmrtelnosti, sokol spojený s představami slunce a království, jednorožec. Důležitější heraldická zvířata známe i v symbolice čínské. Bývá tam lev, drak, ohnivák, slon, jednorožec – vše zvířata v čínské přírodě nevídaná a přišlá tam z Persie a Indie.

za synkretismu

gnostičtí archandělé

symboly čínské

Nyní si přehlédněme, které náměty naší heraldiky vídáme na byzantských tkaninách. Jsou to: *jezdec, lev, pardál, pes, tur, slon, beran, kozel* – rozuměj horský, *kozoroh, jelen, zajíc, páv, sokol, husa, labuť, kohout, orlice, orel, ohnivák, gryf, pegas, jednorožec, mořská panna, had, ryba, růže, lilie,* srdčitý či *lipový list,* jetelový čili *trojlist* – oba je vidět na slavné bamberské látce – *strom, hrad.* A dodejme, že uvidíme na těchto tkaninách málo jiných přírodních námětů.

náměty byzantských tkaniv

Nuže, je-li pak řada rozšířených přírodních námětů heraldických docela shodná s řadou námětů nebo symbolů byzantských tkanin? Nepřidal evropský sever nic ze svého? Přidal. Mimo tyto byzantské náměty bývají ve znacích často: medvěd a vlk – kterého jsme už potkali v Persii – a pak havran. A je hodno pozoru, že tato zvířata mají význam v germánském bájesloví. Vidno, že nazdařbůh si rytíři znaky nestanovili.

náměty severské

Z toho, co jsme řekli, z prostého výčtu symbolických ornamentů perských a byzantských, zdál by se plynouti jasný závěr. Heraldika byla přejata z byzantské ornamentiky, která byla přejata rytířstvem byzantským od rytířstva sasánovského, kterému sloužila tato ornamentika za heraldiku. Než proti tomuto tvrzení a jeho závěrům nutno postaviti námitky. I když připustíme totiž, že heraldika čerpala z byzantské ornamentiky, která od persko – syrské ovšem pochází, není tím dokázáno, že by od Peršanů přes Byzanťany k Frankům bylo přešlo také heraldické užití této ornamentiky. Na to je časový odstup příliš veliký: říše Sasánovců hyne v polovici sedmého století, západní heraldika se objevuje v polovici dvanáctého: půl tisíciletí! A nemáme žádných dokladů, že by spojovací člen, právě Byzanťané, byli heraldiky užívali. Máme sice už před r. 1204 doklady quasi-heraldického užití orlice a orla v byzantském světě, ale to možno přičísti západnickým sklonům posledních cařihradských Komnenovců, jejich zálibě ve franckém rytířství.

perský původ heraldiky

možno popřít

časová mezera 500 let

chybějící článek

Ale proti těmto námitkám lze postavit jiné. Co se časového odstupu týče, samo nesporné udržení námětů je dokladem

námitky lze vyvracet